

Исаев Кусеин

БИЛИМ БЕРҮҮ АРТЫКЧА ӨНҮГҮҮСҮЗ ЭКОНОМИКАНЫ ЧЫңДОО МҮМКҮН ЭМЕС

УДК: 391.2

Дүйнө ХХI кылымга, жаңы доорго кирип келди.

Коомдун экономикалык, саясий, социалдык жана руханий жашоосунан келип чыккан жараяндардын өз ара байланышын күчөтүү жаңы доорго мүнөздүү көрүнүштөр болуп калды. Бул бир жагынан. Экинчи жагынан – өнүгүүнүн артыкчылыктары өзгөрүлүүдө. Мисалы кыргыз улуттук мамлекетин бекемдөө президенттин сунушу менен 2014-жыл эсептелсе жаңы башталган “2015-жыл-экономиканы чыңдоо жылы” деп жарыяланып, аны “2013-2017-жылдардын мезгилиндеги Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясынын жоболоруна ылайык” жүргүзүү жөнүндө программалык ачык-айрым жоболор белгиленген.

Адамзат цивилизациясы үчүн улуттук масштабда чечилүүчү, улуттук-мамлекеттик өз алдынчалуулук деңгээлиндеги маселелеринен маанилүү, андан да негизги маселе боло турган эч нерсе жок. Муну ар бир жаран так жана туура түшүнүшү зарыл.

XX кылымдын аягында пайда болгон агымдарда адамзат цивилинин адеп-ахлактык, руханий чөйрөсүнүн өзгөрүүлөрүнүн шартында билим берүүнүн ролу жана орду кандай? Жер планетасындагы жашоонун өзүнө коркунуч туудурбайбы? Бул абдан маанилүү жана чечүүчү орунга ээ. Так ушул билим берүү чөйрөсү дүйнөдө болуп жаткан бардык окуяларга түздөн-түз тиешелүү. Тактап айтканда, бардык учурда кара ниеттиктерге каршы турууга бүт аракетин жумшоо мүмкүнчүлүгүнөн айрылган, дүйнөнүн адеп-ахлактык жана руханий баалуулуктарына ишенимин жоготкон жана маанилүү дүйнө тааным маселелерине илимде да, динде да, билим берүүдө да жооп таба албай убара тартып келаткан пенде – бул адамдын өзү.

Акыркы жылдары көп жазылып, көп эле айтылып жүргөндөй дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө өзүн тигил же бул түрүндө ачыкка чыгарган билим берүүнүн бүткүл дүйнөлүк кризисинин маңызы аалам цивилинин ааламдык, маселелеринин алдында заманбап билим берүүнүн көмөксүздүгүндө жана натыйжасыздыгында турат.

Билим берүү чөйрөсү өзүнүн артыкчылыктары жана баалуулуктарын актуалдуу эле эмес, өтө келечектүү дагы жана адам менен коомдун узак мөөнөттүү суроо-талаптарын түзөтүүгө чакырылган. Так ушул билим берүү гана адамзаттын руханий дүйнөсүндө болуп жаткан терс агымдарды кан буугандай токтотуп, оң жолго салууга кудурети жетет. Эгер конвергенция, руханий интеграция, кызматташтык жана өз ара түшүнүүчүлүк – адам цивилинин жан багуу жана прогрессивдүү өнүгүүсүнүн бирден бир мүмкүн болгон

жолу болсо, анда ушул эле идеялар билим берүү чөйрөсүндө да башкы ролду ойношу зарыл. Билим берүүгө гана жергиликтүү коомчулуктун дагы, адамзат цивилинин дагы, башкысы адамдын адеп-ахлактык идеалдарынын жана жашоодогу артыкчылыктарынын кайра өзгөрүшүнө жана үзгүлтүксүз байышына тарыхый милдет тагылат. Билим берүүгө түз багытталган ХХI кылымдын чакырыгы таанып билүү, калыптануу, түздөө тармагындагы, ал эми керектүү учурларда менталитет менен инсанды жана бүтүндөй коомдук аң-сезимди калыптандыруучу милдеттерин уйкудан ойготуп, жүзөгө ашырууда турат. Бирдиктүү дүйнөлүк билим берүүнүн мейкиндигинин улуттук билим берүү системаларынын интеграциясы жана толук айкалыштырып иштөө стратегиялары, универсалдуу билим берүүнү жана тарбия берүүчү идеалдардын баалуулуктарын таанууда жана улуттук өзгөчөлүктөрдү жана билим берүүнүн биригүүчү артыкчылыктарын коргоодо түрдүү доктриналардын акырындап бириктирүү жолдорун табуу керек. Демек, 2015-жылы экономиканы чыңдоону дагы билимди ар тараптан өркүндөтүп, анын мыкты жетишкендиктерин жаңы техника, технологияны кеңири жайылтуу аркылуу чечүү мүмкүн.

Билим берүү тармагындагы салт болуп калган, башкаруудагы максатсыз жана майнапсыз эски көз караштардан арылууга дүйнөлүк билим берүү жараянынын өнүгүүсүнүн узак убакыттуу агымын эске алган философиялык-социологиялык так ыкмалардын негизинде гана болот; Ушунун гана негизинде билим берүүнүн өнүгүшүндөгү жаңы мейкиндиктерди көрүүгө, “бөтөн” билим берүү парадигмаларын жана доктриналарын курулай тууроодон баш тартууга негиз болот. Анткени, булар ХХ кылымдын койгон талаптары боюнча жетишкендиктери келечек доордун муктаждыктарын канааттандыра албайт. Себеби ХХ кылымда бөлүп-жаруу жана карама-каршылыктардын татаал тутумуна тушуктуурап багытты көздөй жол алып алган. Ааламдык масштабда ой жүгүртүү, адамзат цивилинин биримдигинин чыңдоо ниети, түрдүү багытта өнүгүү жолуна түшкөн коомдук аң-сезимдерди руханий жактан бириктирүү далалаты дагы азыркы учурдагы билим берүүнүн ааламдык кризисинен алып чыгуусу мүмкүн. Аныгында азыр билим берүүнүн алдында турган олуттуу көйгөйлөр билим берүүнүн маңызын түшүнүүнү түп тамырынан өзгөртүүнү талап кылууда, айрыкча билим берүүдөгү артыкчылыктарды аныктоо алдыңкы планга чыгып келди. Бирок түп тамырынан өзгөртүү бул тармакта алгач дүйнөлүк цивилизациялык милдеттерди чечүүдө билим берүүнүн ролун жана ордун, саясий жана стратегиялык артыкчылыктарды, баалуулук катары бааланган максаттарды, көп түрдүү психологиялык-педаго-

гикалык милдеттерди ишке ашыруунун технологиялык мүмкүнчүлүктөрүн аныктоочу жалпы билим берүү көйгөйлөрүн чечкенден кийин гана жүзөгө ашуусу мүмкүн. Билим берүүнүн мындай жалпы маселелери жана анын көз карандысыз, жаш кыргыз мамлекетинин шартындагы тагдыры кеңири талкуунун жана талаш-тартыштын негизи болуп эсептелет. Менин көңүлүмдү ХХ кылымдын акыркы чейрегинде айтылган С.Жигитовдун кийинкидей ой толгоосу бурду: "...азырынча милдеттүү билим берүүнү 4 класс кылып, калганын, жарым жартылай төлөтүп окутканга өткөрүү керек... кара жумушка дасыккан дыйкандар, жумушчулар керек... Жаштардын баары компьютер үйрөнгөнө жапа тырмак бет алды. Ал эми кыргыздын, а тургай Кыргызстандын компьютерге салып эсептей турган байлыгы жок. Ал турмак калькулятор менен эсептей турган байлыгы жок. Беш эле манжасы жетет" (Караңыз: "Кут билим" - 10.07.1999-ж). Мындай пикирди катардагы эле адам айтса, көңүл бурбай койсо болот эле. Тилекке каршы, мындай артка карай орунсуз чакырыктар Кыргызстандын белгилүү профессорунун оозунан чыгып жатпайбы. Мындай пикир ХХI кылымдагы дүйнөлүк билим берүү агымдарына; кыргыз элинин менталитетине; азыркы учурдагы жаштардын баалуу багыттарына каршы келип, билим берүүнү окутуу ишмердиги жана педагогикалык технологиянын салттуу маселелеринин алкагынан чыккан социалдык кубулуш катары анын маңызын жана мүмкүнчүлүгүн толук аңдабагандыктын далили болмокчу.

Билим берүү өзүнүн коомдук орду жана менталитети, жаратмандык мүмкүнчүлүктөрү боюнча маданияттын орчундуу бөлүгү катары илим жана дин сыяктуу адамзаттын руханий жашоосунун бардык тармагын камтыган каражат катары бааланып келет.

Чынында билим берүү чөйрөсү өлкө пайдубалын түптөө менен келечек үчүн иштейт. Ар бир жарандык коомдун жана мамлекеттин адеп-ахлактык, интеллектуалдык, экономикалык жана маданий потенциалы түздөн-түз билим берүүнүн абалынан жана анын прогрессивдүү өнүгүү мүмкүнчүлүгүнөн көз каранды. Бул жагынан алганда ар кандай коом билим берүүнүн өнүгүшүнө кызыкдар болуп, бул тармакка артыкчылык менен мамлекеттик маани бериши зарыл.

Эгер бүгүн, ХХI кылымдын башында дүйнө түзүлүшүнө көз чаптырсак, өлкөлөрдүн өз алына жараша өнүгүү жолуна түшкөнүн жана ар кимиси өз арбайын согуп жаткан кыжылдаган турмуш көнүмүшүн көрүүгө болот. Мындай байланыш башкы, жалпылоочу түшүнүк – социомаданий чөйрөнүн өнүгүү деңгээли: билим берүү, маданият, илим, ден соолук, экологиялык маселелерди чечүү менен аныкталат. Өзүнүн стратегиялык саясатында социалдык тармакка, айрыкча билим берүүгө артыкчылык берген өлкөнүн келечеги жаркын болот деп ишеничтүү айтсак болот. Бул өзгөрүүлөрдү түшүнүү илимий ой жүгүртүүнү жана баалуу-

луктардын системасын олуттуу түрдө кайра кароону жаратты.

Билим берүү-тарбиялоо жараяны элдин, анын ичинде кыргыздардын менталитетинин социалдык жактан маанилүү элементинин кубулушу катары кабылданып келет. Бирок азыркы учурга чейин билим берүү жана адамды тарбиялоо жараяны кыргыздарда өз алдынча мамлекеттүүлүгүнүн шартында али иликтене элек. Бирок бул кыргыздар башка элдердей эле билим алууга умтулган эмес дегенди түшүндүрбөйт. Муну археологиялык табылгалар, ар кандай жазуу түрүндөгү тарыхый жана рухий мурастар тастыктайт. Мындай пикирди, белгилүү археолог Е.Лиричев: "18 миң жыл мурда Сибирде мамонтторго ууга чыккан аңчылар математика, геометрия жана астрономия тууралуу кеңири билимге ээ болушкан" – деп бекемдейт (Караңыз: Лиричев В.Е./Пещерные чародеи: Новосибирск, 1986,с. 160).

Ч. Валиханов: "Европада көчмөн уруулар башаламан жашоо кечирген жапайылар болгон, деген жалган түшүнүк азырга чейин бар. Көчмөн монгол же кыргыз жөнүндөгү түшүнүк мал сыяктуу маңыроо киши кейиптенгендер менен тыгыз байланышта каралган. Көчмөн кыргыз отурукташкан карапайым татар менен түрккө караганда өзүнүн акыл-эс жөндөмү боюнча кыйла жогору турган" (Караңыз: Валиханов Ч. Избранное-Алма-Ата, 1967,-том V-с.92).

Акыл менен билим, абийир менен ишеним - кыргыздар тутунган башкы дөөлөт болуп эсептелген жана бул көрүнүштөр "Манаста" ошондой эле көптөгөн чоң жана кичи эпостордо айтылып, жомоктордо, легендаларда, макал-лакаптарда жана башка элдин руханий эстеликтеринде мүлдө эскерилип келген. Буга бир-эки макалды мисал келтирсек болот: "Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат", "Билимдүү ар балээден кутулат, билимсиз миң балээге тутулат", "Билимдүү болмок оңой, адам болмок кыйын", "Билим – элге, суу –жерге", "Билимдүүгө дүйнө жарык" ж.б.

Элдин менталитетин калыптандыруудагы билим берүүнүн орду жана ролу тууралуу түрк элдерине тиешелүү көптөгөн жазма булактар күбөлөндүрөт: сак доорундагы (биздин доорго чейинки V к.), байыркы түрк орхон-енисей жазуулары (VI–VIII к.к.), Сирия-манихей жазма эстеликтери – манихзейлердин "Хуастуанифт" кечирим сурап сыйынуусу, "Төлгө китеби" жана башкалар (VI–VIII к.к.), будда мазмунундагы байыркы түрк тексттери (VIII–XIII к.к.), "Коркут-ата китеби" (VII–VIII к.к.), "Огыз наме" (IV–X к.к.), Аль-Фараби жана анын шакирттеринин эмгектери (IX–XII к.к.), Жусуп Баласагындын "Кут алчу билими" (XI к.), Махмуд Кашкаринин "Түрк тилдер сөздүгү" (XI к.), Ахмад Югнакинин "Хибатул Хакайи" эмгеги (XII к.), Кулкожо Акмат Ясавинин "Дидаун хикмет" эмгеги (XII к.), "Сулейман Бакырганинин китеби" (XII к.), "Кодекс Куманикус" (XIV к.), Насредин Рабгузинин "Кысса Рабгузи" (XIV к.), Кадыргали Джаларинин "Жами аттауарих" (1660-

ж.), “Шейбанинаме” Бинал (XVI к.), Рузбихананын “Михманианейи Бухрасы” (1509-ж.), Захреддин Бабурдун “Бабурнамеси” (1529-ж.), Мухаммеда Хайдары Дула-тинин “Тарихи Рашиди” эмгеги (1545-ж.), Мир Мухаммада аль-Бухаринин “Шарафиамейн шахи” эмгеги (XIV к.), Масуд бей Осмон Кухистанинин “Тарихи Абул Хайркани” эмгеги (1544-ж.), Абул Газинин “Шаджарайи Тюрк” эмгеги (1664-ж.), Кожанкулбек Балхинин “Тарих и Кыпчак Хани” эмгеги (1772-ж.), Мухаммед Кохандинин “Тарихи Шахрухи” эмгеги (1871-ж.) жана башка тарыхта сакталып калган эмгектер бар.

Материалдык маданият эстеликтери (аскадагы сүрөттөр, чоподон жасалган статуеткалар, монеталар, металлдан жасалган көркөм буюмдар ж.б.) дагы Түркөстан аймагынын билим берүү жараянынын структурасына кирген Аскага чегерилген кырк миң сүрөттүн ичинен Ала-Тоо аскасынын Саймалы-Таш капчыгайындагы сүрөттөр – бул ырым-жырым бийлерин, музыкалык аспаптарды, турмуш-тиричилик көрүнүштөрүнүн чагылдырылышы күбө.

Бул Түркөстан чөлкөмүндө жашаган элдердин маданий-агартуу турмушу жөнүндө белгилүү жазма булактардын азыраак эле бөлүгү.

Чыгыштын рухий жашоосу адамдын жашоосундагы билимдердин мааниси жөнүндө, билимди дайыма өркүндөтүп туруу жана аларды практикада колдонуу зарылдыгы жөнүндө өзгөчө ойлорго карк толгон. Билимдин улуулугу жөнүндө лирик акын Рукниддин Ахвандинин (1337-ж.): “Билим сууга чөкпөйт, отко күйбөйт, аны бороон-чапкын дагы кыйшайта албайт” Ошондой эле: шамчырак жолду жарык кылган өңдүү, илим менен билим ага ишенимдүү жолду көрсөтөт, ага ээ болгон адам “кемесиз эле суу мейкиндигин жиреп өтөт” – деген мыкты кеби бар. (Караңыз: Блюменберг Х. Антропологическое приближение к актуальности риторики. М., 1995, -С.84-86).

Түркөстан чөлкөмүндөгү билим берүү IX–XII к.к. “Чыгыш кайра жаралуусунда” (Европага караганда бир нече кылым мурда) өзгөчө кеңири өнүккөн, ал жогорку жана орто мусулман мектептеринин пайда болуусу менен окуу жайлардын тез көбөйүшү менен мүнөздөлгөн. (Караңыз: Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Сочинений. Т.5-С.68).

Чыгыштагы, анын ичинде Түркөстан чөлкөмүндөгү бул мектептер Европадагы алгачкы университеттер түзүлгөнгө чейин эле 300 жыл мурда пайда болуп, иштей баштаган. Чыгыш кайра жаралуу доорундагы мусулман мектептеринде жана медреселеринде диний илим гана албастан, светтик философия, астрономия, астрология, математика, поэзия, музыка, укук, медицина ж.б. да окутулган. Бул медресе окуучуларынын диний жана илимий билимге ээ болушуна өбөлгө түзгөн. (Караңыз: Урманбетова Ж. Культура кыргызов в проекции философии и истории-Б.1997,С.69).

Көптөгөн кылымдар кучагында кыргыз маданияты көчмөн маданиятка негизделип келген.

Кыргыз уруулары тутунуп келген көчмөн жашоо образы, бул өзгөчө тиричилик же чарба жүргүзүүнүн бөтөнчө ыкмасы гана эмес, дүйнөнү руханий өздөштүрүүнүн уникалдуу ыкмасы да болуп эсептелет. Көчмөн маданияттын шартында элдин руханий турмушу тарыхты, каада-салтты, диний түшүнүктөрдү, укуктук мамилелерди, жалпысынан алганда элдин рухий тажрыйбасы деп атай турган көрүнүштөрдүн баары менен мүнөздөлүп келген. Көчмөндүн жан дүйнөсү тоодой кең жана эркин болгон. Ал узак убакыт өзү менен өзү жана табият менен болуп, космостук категориялар тууралуу ой жүгүртүп, жаратылыш менен камыр-жумур жашап келген. Анан дагы сөзгө маани берип, сөз кунун баалап, сыдыргыга салгандай көркөм ыргак менен сүйлөп, наркка баш ийген. Чыгыш адамы учурдун күрөө тамырын кармап билип, жаратылыш мыйзамына ылайык иш кылган; көп учурда чыгыш адамынын ой жүгүртүүсү тышкы дүйнө менен карым-катышта болуп, өзүн руханий жактан байытууга аракет кылган, Чыгыш адамынын салттуу ой жүгүртүүсү космо борбордук: адам табият менен таттуу мамиледе болот, өзүнүн “менин” жаратылыш менен шайкеш алып жүрөт, аны менен өзүнүн “менин” күнүмдүк турмуштун ыпыр-сыпырына аралаштырбаганга, кара курсак камын ойлоп чуркабаганга тарбиялаган, мына ушундан анын ой жүгүртүүсүнүн ар кыл арсеналдарга бай масштабы келип чыккан. “Көчмөн адамдын бай маданиятты жаратууга көздөгөн ой жүгүртүүсүнүн жалпылыгы, Азия борборунун байыркы көчмөн маданиятын өзүнүн азыркы учурдагы түздөн-түз уландысы бар өзүнчө цивилизация катары бөлүнүп чыгуусуна өбөлгө түзгөн – бул Орто Азиянын көптөгөн улуттук маданиятынын өнүгүүсүнүн башаты болуп калды (Караңыз: Урманбетова Ж. Культура кыргызов в проекции философии и истории-Б.1997,С.69).

Көчмөн коомдогу балдарды окутуу жана тарбиялоо процесстери күнүмдүк коомдук жана өндүрүштүк жашоо процессинде ишке ашырылган, коомчулуктун туткасы болгон чоң адамдар өзүнөн кичүүлөргө карай үлгүлүү жүрүм-турумдары жана улуулук насааттары менен тарбия иштерин жүргүзгөн. Үй-бүлөдө негизинен улуусу кичүүсүн жумшап, билбеген нерсесин үйрөтүп, тарбиялаган. Кичүүлөрү улууларын карап түздөнгөн. Энинин, атанын, негизи эле улуулардын үй-бүлөдөгү орду жөнүндө, алардын келечек муунду тарбиялоодогу милдети тууралуу элдик акылмандык ташка тамга баскандай айтып келген. Белгилүү этнограф А.А.Диваев 1876-ж.: “Алардын (кыргыз менен казактын) турмуш-тиричилигин карап отурсан көчмөн жана эркин жашоо, бул элдер элдик оозеки чыгармачылыкка бай келип, өздөрүнүн улуттук баалуулуктарын жашоо мүнөзүнө айлантып алышкан жана өтө таланттуу акындар, ырчылар, аңгемечилер алардан көп чыгып, бүтүндөй поэмаларды, легендаларды ж.б. оозеки жатка айтканына күбө болосун”. (Караңыз: Болгонбаева Б.Д. Духовные наследие в образовательном процессе-Алматы, 1998, с. 46-47).

Көчмөн кыргыз маданиятында дүйнө жана өзү жөнүндө адамдын ар кандай билимдери ырааттуу эмес, диний, мифопоэтикалык түрдө болуп келген. Дүйнөгө болгон философиялык мамиле бул жерде дүйнөнү кабыл алуунун поэтикалык формасы менен түздөн-түз байланыштуу. Аныгында кыргыз, табияттын өзгөчө балдары катары ырларда, поэзия, философияда өз көз карашын билдирип келген. XIX кылымдагы немис ойчулу Ф.Шлегелди окуганда философия менен поэзиянын бир бүтүн түшүнүк экенин туясың: “Поэзия менен философия, – деп жазган ал, – бул бир бөлүнгүс бүтүндүк, алар өз ара дайым байланышып Кастор менен Поллукс сыяктуу бирге жүрүшөт. Алар өз ара адамзат баалуулуктарын бөлүшүп алат. Бирок алардын түрдүү багыттары дал ортодон кесилишет; бул жерде, тереңинде ыйыктардын ыйыгы поэзия менен философиянын бийик духу ажырагыс ажайып көрүнүш” (Караңыз: “философский энциклопедический словарь-М.,1997, с.7-82”).

Кыргызстандагы билим берүү процесси колониялаштыруу жана падышачылык учурунда кеңейип, мамлекет тарабынан каржылануучу жаңы билим берүү мекемелери түзүлдү. Түрк тилдүү элдер үчүн аралаш типтеги мектептер, орус-улуттук мектептер, конфессионалдык жана кесиптик мектептер уюшулган.

Түркөстан чөлкөмүнүн Россияга кошулуусуна чейин мусулман мектептери (мектеп жана медреселер) мектептин бирден-бир түрү болуп, аталган аймак калкынын улуттук маданиятын өнүктүрүүдө Чыгыш жана Азиянын байыркы жана жогорку маданиятына жалпылоого өбөлгө болгон. Чыгыш менен Батыштын, Түркөстан, анын ичинде Кыргызстан элдеринин орус калкынын маданиятынын жана билим берүү тутамынын өз ара карым-катышы биздин элдин маданиятынын өз ара байышына жол ачканы да тарыхый чындыкы.

Түркөстан чөлкөмүнүн жана өзгөчө Кыргызстандын шартындагы билим берүү проблемаларына үстүрт көз жүгүрткөндө, тарбиялык окутуу бардык өсүп келе жаткан муунду камтып, ар биринин ар кандай шык-жөндөмдөрүн, билимин өркүндөтүүгө өбөлгө түзгөнүн байкоого болот. Ошондой эле алар окуп эле тим болбостон, башкаларды окуткан, өзүнүн уруулаштарына тажрыйба, билимдерин берген. Окутуу жана тарбиялоо, маданиятты муундан муунга өткөрүү функциялары бардык чоң адамдар тарабынан балдарды жана өспүрүмдөрдү коомдук, үй-бүлөлүк жана жеке милдеттенмелерин аткарууда камсыздалып келет.

Ошондой эле Чыгыш жана Батыш адабиятын иликтөө көрсөткөндөй адамга билим берүү проблемасы антропология проблемасы менен тыгыз байланышкан. Адамдын жана адам коомунун мындай өнүгүүсүндө билим берүү цивилизациянын бардык этаптарында ажырагыс көрүнүш болуп келген. Бул жагынан алганда билим берүү жеке жана коомдук менталитет жана маданият түзүүчү маанилүү жана максаттуу компонент катары роль ойнойт. Кыргызстандагы XX кылымдагы билим

берүү процесси бири-бирине каршы келген кубулуштар менен мүнөздөлгөн. Ириде белгилеп коюучу маселе XX кылымдын башында азыркы Кыргызстандын аймагында ойчулдардын, айтуучулардын, манасчы, акындардын ж.б. өзүнчө бир тобу жашаган. Алардын арасында өзгөчө орунду Арстанбек, Тоголок Молдо, Женижок, Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Калыгул, Алдаш Молдо, Нышан Молдо, Келдибек, Чоюке, Балык, Акылбек, Чонбаш, Тыныбек Жапый уулу, Сагынбай Орозбак уулу, Акмат Рысменди уулу, Жаныбай Кожек уулу, Саякбай Каралаев, Кара Молдо, Ыбрай Туманов, Нурдин Молдо, Жумамүдүн Молдо, Токтогул Сатылганов, Эшмамбет Байсеитов, Барпы Алыкулов, Калык Акиев, Ысак Шайбеков, Абылкасым Жутакеев ж.б. бар.

Кыргызстандагы советтик бийлик учурунда сабаттуулук менен билим берүүнүн деңгээли дароо жогорулап, алфавит эки ирет алмашты (1924-жылы араб алфавитинен латынга, ал эми 1943-жылы латындан кириллицага), жалпы орто билим берүү жүзөгө ашып, жогорку, орто, кесиптик билим берүү өнүктү, туруктуу иштеген маданий-агартуу мекемелери, кесиптик театрлар ж.б. жаралды. Бул жагынан алганда советтик билим берүү системасынын жетишкендигин белгилеп койсок болот. Ошол эле учурда 70-80 жыл өкүм сүргөн советтик бийлик учурунда билим берүү процесстери жана кыргыз улуттук маданиятынын өнүгүү жолдору өзгөрүүгө учурап, идеологиялык жактан башка өңүткө түшкөн. Кыргыздардын менталитети оң жагынан да, терс жагынан да олуттуу өзгөрүүгө учурады. Терс жагына дегенибиз кылымдап калыптанган руханий жана маданий салттарды унуткан “манкуртчулукту” туюндурат (Караңыз: Айтматов Ч. Шаханов М. Плач охотника над пропастью (Исповедь на исходе века: Перевод с казахского языка-Алматы: Раун, 1996,-С.49-134).

Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгын чыңдоо жана калыптандыруу процесси, коомдун адеп-ахлактык каатчылыкка кабылып, өз ичинен ирий баштаганына карабай, жаштардын талашсыз баалуулук катары билим алууга умтулуусу азайбастан, улам көбөйүү жолуна түшүүдө. Бул тууралуу жүргүзүлгөн социологиялык иликтөөлөр ишенимдүү күбөлөндүрөт. Ошентип, 90-жылдардын башында Бишкек политехникалык институтундагы илимий-изилдөө социологиялык лабораториясы кесиптердин рейтингин иликтөөнү жүргүзгөн. Республика боюнча 4422 респондент суралып, анын ичинде 56,5% - айылдын тургундары, 36,8% - шаар, 6,7% - тургундар ж.б. Эң жогорку көрсөткүч дарыгердик кесип болуп, андан кийин катары менен: окумуштуулук, дипломат, кооператор, аскер кызматчысы, инженер, айыл арба адиси, мугалим ж.б. турат (Караңыз: Ценность нашей жизни. Б.1997. С. 16-20).

Республиканын коомдук турмушун бардык жактан реформалоонун процессинде калктын кызыкчылыгы, баалуулуктары канчалык өзгөрүлгөнүн билүү үчүн, биз 1997-жылы жазында оку-

муштуулар менен журналисттердин ортосунда эксперттик сурамжылоо жүргүзгөнбүз. “Сиз жана балдарыңыз үчүн кайсы баалуулук маанилүү болуп эсептелет?” деген суроого, респонденттер жооп берип жатып, баалуулуктарды гана тандаган жок, аларды кийинкидей тартипте көрсөтүп, маанилүүлүгүн дагы аныктаганга аракет кылышты: билим берүү – 23,2%, адеп-ахлак – 21,6%, кесипкөйлүк – 21,6%, байлык – 9,5%, бедел – 9,5%, альтруизм – 6,8%, бийлик – 5,3%, ж.б. Көрүнүп тургандай, булардын арасынан билим берүүгө артыкчылык берилди. “Билимди кантип алса болот?” деген суроого төмөнкүдөй жооп болду: ЖОЖду окуп, аяктап – 54,1%; өз билим деңгээлинди өз алдынча көтөрүү менен – 26,1%; өзүндүн үстүндө үзгүлтүксүз иштөө менен, тактап айтканда “билим алууга эч качан кеч болбойт” – 4,9% жана 14,8% респонденттер жооп берген эмес (Караңыз: К.Исаев. Перемены в процессе трансформации Кыргызского общества. Б. 1997, с.15-25).

1996-1998-ж.ж. ичинде жаштарда баалуулуктар динамикасын изилдөө максатында Ош, Нарын жана Чүй облустарынан 800 адамды камтуу менен байкоо жүргүзүлгөн. XXI кылымдын башында Кыргызстандын жаштары баалуулук багыттарынын тутумунда биринчи орунду билим берүүгө аткарган. Жаштардын пикири боюнча билим берүү материалдык камсыздоонун булагы болуп эсептелет. Рынок мамилеси турмуштун бардык чөйрөсүнө тамырлай баштаганда, билим берүүгө прагматикалык мамиле басымдуулук кылууда. Студенттердин санынын өсүшү кокустан эмес: мисалы, 1990-жылы студенттердин саны – 58,8 миң, ал эми 1997-жылы – 97,7 миңге жетип калды. Эгер окуу жайларга тапшыруу көрсөткүчү (% калк эсебинен 6–23 жаштагы куракта) 1993-жылы 61%, 1996-ж. – 65%, анда 1998-ж. – 71%га жетип калган (Караңыз: национальный отчет по человеческому развитию Б. 1999, с. 60-62). Ага ылайык жашоонун азыркы стандарты жана сапаты түшүнүгү калктын баалуулук багыттарынын түзүмүндө жалпысынан, жаштарда өзгөчө билим берүү деңгээли жогору жана дагы өсүүдө десек болот. Билимсиз, кайсы бир билимге ээ болбогон адам заманбап жашоонун агымына кошула албайт. Жогорку деңгээлдеги адистерди даярдай албаган өлкө заманбап технологияларды кабыл алууга, экономиканы, социалдык мамилелерди жана руханий турмушту аныктоого жөндөмсүз. Билим жана билим гана коомдук аң-сезимдин менталдык баалуулуктарын тиешелүү деңгээлде сактап жана өнүктүрүүгө, алардын байышына жана өнүгүшүнө кепилдик берүүгө жөндөмдүү. Билим берүү абдан маанилүү социалдык институт катары **көз карандысыз мамлекетти** жана анын **экономикасын чыңдоого** көмөк көрсөтөт.

Кыргызстанда цивилдик өнүгүүнүн жаңы формаларын издөөгө байланыштуу болуп жаткан бүгүнкү процесстер билим берүү чөйрөсүндөгү туруктуулукту сактоо жана менталитетти байытуу, руханий көз карандысыздыкты камсыздоо муктаждыктарына белгилүү деңгээлде байланышкан.

Өнүгүү **экономикалык** дагы, социалдык дагы чөйрөлөрдө билим берүү фактору катары камсыздалат. Анткени экономикада дагы, социалдык чөйрөдө дагы билим берүүнүн өнүгүүнүн даражасы негизинен өзгөрүүнүн шарты катары кызмат кылат. Мындай мыйзам ченемдүүлүк жана өз ара шартташуучулук коомдук турмуш чөйрөсүндө жана социомаданий динамиканын приоритеттүү өнүгүү зарылдыгы Кыргыз Республикасынын XXI кылымдагы өнүгүү өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп калмакчы.

Кыргызстандын рыноктук экономикага өтүү учурунда жана цивилизациялык демократияда мамлекетте жана билим берүү тутумунда, ал тургай адамды тарбиялоодо түп тамырынан бери өзгөрүүлөр болот.

XXI кылымдын билим берүү модели илим, техника, квалификациялардын жана билим берүү кызматтарынын адамга болгон заманбап талабын жокко чыгара албайт. Мамлекеттин күчү жана кубаты илимий, экономикалык, социомаданий жана руханий дараметин түзүүнүн негизги өбөлгөсү катары адам ресурстарын өнүктүрүүнүн деңгээли менен аныкталат. Так ушул багытта XXI кылымда түрдүү өлкөлөрдүн жана бүтүндөй аймактардын (мисалы, Борбордук Азиядагы) лидерлик, өзүнүн коопсуз жашоосу үчүн атаандаштыгы өнүгүп отурат. Тилекке каршы, калктын негизги бөлүгүнүн билиминин жана тарбиясынын тайыздыгы өз алдынча башкарууга жөндөмсүздүктүн, саясий маданиятынын төмөндүгүнүн себеби, аң-сезимсиз түрдө эле бирөөнү ээрчип чуу чыгаруунун, күндөлүк терс көрүнүштөрдүн, өзүн-өзү өлтүрүүнүн, баңгичилик жана ичкиликке берилүүчүлүк, турмуштук реалийлерди бурмалоонун өбөлгөсү катары каралып келет. Социалдык көйгөйлөрдүн жана коркунучтардын мындай жагымсыз тутуму инсандан, жарандык коомдон жана мамлекеттерден адам жаш кезинде мүмкүн болушунча ар тараптуу билим жана тарбия алуусуна шарт түзүү үчүн биргелешип иш-аракет кылуусун талап кылат. Белгилүү болгондой эң чоң салым – бул адамга, анын билимине, маданиятына, жалпы руханий жана кара күч жактан өнүгүүсүнө болгон салым. Азыркы учурдагы мамлекеттин жана коомдун ийгилиги кандайдыр бир элиталык топтордун түзүлүшүнөн эмес, жалпы элдин маданий жетишкендиктеринен жана кесиптик жактан жогорку дардыгыгынан каралып аныкталат. Ааламдык мүнөздөгү татаал процесстер жөнүндө маалымат айлампасына кирип, социалдык көрүнүштөргө үн катып, туура дүйнө таанымга ээ болушу үчүн ар бир адам жетишерлик жогорку билимге ээ болушу шарт.

XX кылымдын аягында квалификацияланган эмгекти аткаруунун өзүнчө жолу пайда болду. Заманбап маалыматтык технологиялар саналуу сааттын ичинде эле төгөрөктүн төрт бурчундагы керектүү дасыккан адистерди таап, аны менен жеке келишим түзүп иштөө жагын сүйлөшүп коет. Билим берүү кызматтарынын жана долбоорло-

рунун жетишерлик көп түрдүү рыногунун алдында турган адам өзүнүн жеке билими багытын өз алдынча тандай алат.

Ошентип, жаңы коомдук муктаждыктар билим берүүнүн жаңы парадигмалары жөнүндө маселени коет. ЮНЕСКО тарабынан сунушталган XXI кылымдагы билим берүү боюнча эл аралык комиссиянын “Билим берүү: ачыла элек кенч” аттуу баяндамасында айтылгандай, XXI кылымдын билим берүү идеалы энциклопедиялык билимге негизделген классикалык идеалдан таптакыр айырмаланат. Жаңы билим берүү идеалы төрт принципке негизделет: таанып-билүүнү үйрөнүү; аткарууну үйрөнүү; бирге жашоону үйрөнүү; жашоону үйрөнүү (Караөбз: Хюсент А. Образование в 2000 году. Перев с англ. М., 1992, с. 75).

Кыргызстанда билим берүүнүн көп деңгээлдүү үлгүсү калыптанууда. КР Конституциясынын 32-беренесине ылайык, “Мамлекет ар бир адамдын жөндөмүнө ылайык кесиптик, атайын орто жана жогорку билим алууну камсыздайт. КР ар бир жараны билим алууга укуктуу. Негизги билим милдеттүү жана бекер берилет, ар бир адам аны мамлекеттик окуу жайларынан ала алат”. Республикада “Билим берүү жөнүндө” мыйзам кабыл алынып, анда билим берүүнү демократиялаштырууну жана гумандаштырууну камсыздаган ченемдер түптөлгөн. Улуттук билим берүү жаатында жаңы көз карандысыз мамлекеттик саясаттын негизги принциптери калыптанды. “КРдеги адамды туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясында” коомдун жогорку маданий-адеп-ахлактык деңгээлине жетүү 2015-жылга чейинки узак мөөнөттүү максат катары коюлган... “.

“Билим”, “XXI кылымдын кадрлары”, “XXI кылымдагы Кыргызстандын социалдык чөйрөсүн өнүктүрүүнүн модели” аттуу президенттик программалар иштелип чыккан эле. Республикада мындай фундаменталдык документинде “бүгүн биздин өлкө дүйнөлүк билим берүү мейкиндигине татыктуу кирүүгө реалдуу мүмкүнчүлүккө ээ”. Бул үчүн бизде бардык божомолдор бар. Өзүңүздөр ойлонуп көрүңүздөр. Бул биринчиден, элибиздин билимге болгон ынтабигый умтулуусу, жаңылыктарды тез кабыл алуусу жана жогорку билимге ээ болушу. Экинчиден, бул биз сактап эле калбастан, кеңейтүүгө жетишкен өлкөбүздүн билим берүү базасынын мыктылыгы”.

Бирок, маселе дайым тигил же бул мыйзам жоболорунун “иштеп кетүүгө жөндөмдүүлүгүндө” жана “натыйжалуулугунда” болуп келди. Тилекке каршы, кооз сөздөр иш жүзүнө ашпай, айтылган жерде калып келет. Өзгөчө, кийинки убактарда жакшы ниеттер аткарылбай кагазда калууда. Билим берүүнүн милдеттүүлүгү жана акысыздыгы жөнүндө Конституциялык укук бузулууда. Билим берүүнү коммерциалаштыруу улам арышын керип,

терендөөдө. Бүгүн Республиканын көпчүлүк жогорку окуу жайларында студенттердин жарымынан көбү контракт менен окууда. Мектептерде ар кандай акча чогултуулар кеңири тамырлап кетти. 1998-жылы мектепке 8588 бала, 1999-жылы – 5074 бала барбай калган. 1998-жылы 1143 бала мектепке жылуу кийими, бут кийими жана мектеп буюмдарынын жоктугуна байланыштуу барбай калган. Балдардын арасында кылмыштуулук күчөп барат, ага мисал 1997-жылы 1349 кылмыш, 1998-жылы – 1409 кылмыш жашы жете электер тарабынан жасалган. Өкүнүчтүүсү, окуучулардын арасында ар кандай кылмыштуулук азайбай жатканы, жеке окуу жайларында алып жаткан билимдин сапатынын, анын жеткиликтүүлүгү жана моралдык-эстетикалык тараптары өзгөрүүсүзбодон калуудагысы.

Жаңы парадигма менен пайда болгон билим берүү максаттарынын өзгөрүлүшүнө байланыштуу, окуу-тарбиялоо процесси мазмуну дагы, ыкмасы дагы жаш курактан баштап эле түп тамырынан кайра өзгөртүүнү талап кылат.

Бүгүнкү татаал жана тез алмашуучу коомдо мугалим өзүнүнокуучулары жашаган жерди жана аларды турмушка даярдоочу социалдык дүйнөнү билгенде жана ал өз иш-аракеттерин социалдык натыйжалар аркылуу баалай алганда гана билим берүү шайкеш болмокчу.

Дүйнөлүк коомчулук өнөр жай дүркүрөп өнүккөн учур XXI кылымдын босогосунда туруп, адамды туруктуу өнүктүрүү программасын күн тартибине алып чыгышты. Азыркы учурдагы коомдун келечек өнүгүүсүнүн ааламдык фактору болуп билим берүү, маданият, адамдын демократиялык туруктуулугу эсептелет. Билими жана маданияты өнүкпөгөн өлкөдө дегеле экономикада өнүгүү болбойт. Ошон үчүн кирип келген XXI кылым Кыргызстан үчүн илим-билимдин кылымы болушу шарт. Кыргызстандын улуулугу – анын руханий жана адеп-ахлак жактан өнүгүүсүндө.

Биз мамлекеттин жана жеке адамдын турмушундагы артыкчылыктарды жана баалуулуктарды калыбына келтиришибиз керек. Бул үчүн билим берүүнү бардык адамдар караңгыдан чыгуунун жалгыз жолу, өзүн турмушка аралаштыруунун мыкты өбөлгөсү катары сезип-туйуп, билимдүү болуу менен гана жашоодогу бийик максаттарды багындырып, рухий өлбөстүккө кадам таштоо болорун түшүнүүсү керек.

Бардык мектептердин материалдык-техникалык жана илимий маалыматтык базасын түп тамырынан кайра өзгөртүү керек. Мугалимдердин айлыгы дүйнөлүк деңгээлге ылайык келүүсү зарыл. Билим берүүнүн маселелери мамлекеттин, коомчулуктардын жана ата-энелердин тыкыс көз салуусунда жана контролунда болушу зарыл. Мунун баары-келип экономиканы ар тараптан өнүгүүсүн камсыздайт.

Рецензент: к.филос.н. Жапаров Д.С.